

ENDÜLÜS’TE KALAN SON MÜSLÜMANLARIN (MORİSKOLAR) İSPANYA’DAN SÜRGÜNÜ (1609-1614)

Feridun BİLGİN*

Özet

İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden (93/711) sonra Hıristiyanlar tarafından başlatılan Reconquista (İspanya'yı yeniden ele geçirme) hareketi, Tuleytula (478/1085), Kurtuba (634/1236) ve İşbiliye (646/1248) gibi İslâm şehirlerinin işgal edilmesiyle önemli başarılar kazanmıştır. Bu hareket sebebiyle gün geçtikçe güçlerini yitiren Endülüs Müslümanları, Nasrîler'in başkenti Gırnata'nın işgal edilmesiyle (898/1492) İspanya'daki askerî ve siyâsî hâkimiyetlerini tamamen kaybetmişlerdir. Bir süre sonra da (905/1499) öz vatanlarında "parya" durumuna düşürülen Müslümanlar'ın (Moriskolar) Katolik dinini benimsemelerini sağlamak amacıyla İspanyol yönetimi, kilise, engizisyon mahkemesi harekete geçmiştir. Yayınlanan kraliyet fermanlarıyla İslama ve Müslümanlar'a ait ne varsa yasaklanmış, kiliseler eğitim ve öğretim faaliyetlerine, engizisyon mahkemesi de "mürtedleri" (Endülüs Müslümanları için kullanılmaktadır) cezalandırmak için tahkikat ve takibatlarına devam etmiştir. İknâ, takip, tehcîr ve cezalandırma süreçleri sonunda "takiyye" yapmak zorunda bırakılan Müslümanların yeterince asimile olmamaları, Hıristiyan toplumuyla entegrasyon konusunda mesafeli durmaları ve İspanya'nın düşmanlarıyla (Osmanlı, Fransa ve Kuzey Afrika'daki hanedanlıklar) işbirliği yaptıklarına dair inanç, XVII. asrın en acımasız ve gayri ahlakî süreci olarak tanımlanan toplu sürgün olayını başlatmıştır (1018/1609). Sürgün (expulsión), İspanya'yı malî, ictimâî ve iktisadî kaosa sürüklerken, yurtlarından zorla sürülen yaklaşık üçyüzkırkbin (340.000) Müslüman için tam bir trajedi olmuş, yolculuk esnasında ve yerleştikleri coğrafyalarda onbinlercesinin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Endülüs Müslümanları (Moriskolar), Sürgün, İspanya, Trajedi.

Latest Remaining the Muslims (Moorish) in Andalusia Exile from Spain (1609-1614)

Abstract

After the Muslim conquest of Spain (93/711) the movement of Reconquista (reconquer Spain) which is started by cristians, had important successes with the

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, feridunb@gmail.com.

occupation of important Muslim cities such as Toledo (478/1085), Cordoba (634/1236) and Seville (646/1248). Because of this movement the Muslims of Andalus who were gradually losing their power lost altogether their military and political hegemony in Spain with the occupation of Granada (898/1492), the capital of the Nasrids. Some time later (905/1499) the church set up the Inquisition and Spanish rule in order that the Muslims (Moriscos) who had in their own fatherland been reduced to pariah status took up the Catholic religion. In the royal orders that were being published everything that had to do with Islam and Muslims was forbidden and the churches continued with their teaching and education activities and the Inquisition courts with their trials and persecutions in order to punish the "apostates". At the end of the processes of persuasion, persecution, deportation and punishment the belief that the Muslims who were forced to pretend were not sufficiently assimilated, that they kept their distance as regards integration into Christian society and that they made common cause with the enemies of Spain (Ottomans, France and North African dynasts) led to an event of mass exile (1018/1609) that can be characterised as the most merciless and immoral process of the seventeenth century. The exile (expulsión) not only dragged Spain into financial, social and economic chaos but also was a tragedy for the about 340.000 Muslims who were driven out by force from their homes and resulted in the loss of life of tens of thousands during the journey and in the areas where they settled.

Key Words: Andalus, Muslims of Andalus, Moorish, Exile, Spain, Trajedy.

Giriş

Müslümanlar'ın İspanya'daki siyasî ve askerî valıkları Nasrîler (Benî Ahmer) devletinin başkenti Gırnata'nın Katolik krallar (İzabella ve Ferdinand) tarafından işgal edilmesiyle (898/1492)¹ tamamen sona ermiştir. Gırnata'nın teslim anlaşmasına bir süre riâyet eden Katolik Krallar, İspanya'da "*din ve ırk birliğinin*" sağlanması amacıyla Endülüs Müslümanları'na yönelik asimilasyon sürecini başlatmışlardır (905/1499). Bir asırdan fazla (905-1018/1499-1609) devam edecek olan bu süreç, ülkedeki yegane farklı etnik ve dinî topluluk olan Endülüs Müslümanları'nın (Moriskolar)² üzerin-

¹ Çalışmamızda yer alan miladî tarihlerin hicrî karşılıkları, Türk Tarih Kurumu'nun web sitesinde yer alan "*tarih çevirme kılavuzu*" linkinden faydalanılarak bulunmuştur. bk. <http://193.255.138.2/takvim.asp> (10 Şubat 2014)

² "Moro" kelimesinin küçültülmüş şekli olarak "küçük müslümanlar" anlamına geldiği düşünülmektedir. Müslümanlar'ın zayıf, güçsüz ve zelil olduklarını vurgulamak amacıyla Hıristiyanlar tarafından kullanılmış bir kelimedir. Günümüz tarihçileri "morisco" kelimesini, Müslümanlar'ın soyundan gelen ve zorla din değiştirmek zorunda kalıp Hıristiyan olan İspanya Müslümanları için kullanmaktadırlar, geniş bilgi için bk. E. Lévi-Provençal, "Moors", *IA*, VII, 235-236; Mikel de Epalza, *Los Moriscos antes y después de la Expulsión*, Editorial Mapfre, Madrid 1992, <http://www.cervantesvirtual.com/FichaObra> (01 Temmuz 2013), s.8. Biz makalemizin geri kalan kısmında hem sürgün edilen hem de İspanya'da kalmaya devam eden Endülüs Müslümanları için "Morisko" kelimesini, sürgüne tabi tutulan Moriskolar için ise zaman zaman "Endülüs Göçmenleri" kelimelerini kullanacağız.

de istenen derecede başarılı olamayınca, Avrupa'da ilk kez “devlet dini” olarak ortaya çıkan “katolik-papalık” doktrinini benimsemele-ri konusunda kraliyet fermanları ard arda yayımlanmış, kilise ve İspanyol engizisyon mahkemesi bu sürecin önemli takipçileri olmuştur.

İspanyol idarî ve dinî çevrelerinin asimilasyon konusundaki ça- ba ve ısrarları Müslümanlar'ın dıştan Hıristiyan görünüp kalben Müslüman olarak yaşamalarına neden olmuştur. İmanlarını koru- mak için “takiyye” yapan Müslümanlar, evlerinde gizlice namaz kılarak, oruç tutarak, giyim-kuşam, evlilik ve doğum hadiselerinde peygamberin (s.a.v.) sünnetine uygun hareket ederek İslam'la olan bağlarını korumaya çalışmışlardır. İspanyol yönetim eliti Müslü- manlar'ın İslamı yaşama çabasını birlikte yaşadıkları Katolik İspan- yol toplumuyla “entegrasyonları” konusunda büyük bir engel/tehdit olarak değerlendirmiştir.

Toplumsal entegrasyonun sağlanması amacıyla Müslümanlar'ın bireysel ve toplumsal haklarını yasaklayıcı kraliyet fermanlarının yayımlanması Gırnata bölgesinde farklı tarihlerde (905/1499, 906/1500, 907/1501 ve 976/1568'de) isyanların çıkmasına neden olmuştur. Sözkonusu isyanların kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra, Gırnata ve civâr bölgelerinde yaşayan Müslümanlar, asimilasyona tabi tutulmak maksadıyla İspanya'nın orta ve kuzey bölgelerine sürgün (expulsión) edilmişlerdir. Fakat tehcîr işlemi, Endülüs (Andalucia), Extremadura, Cillikiye (Galicia), Kaştâle (Kastilya), İşbîliye (Sevilla), Aragon ve Belensiye (Valencia) bölgeleri başta olmak üzere bir çok bölgede eski Hıristiyanlarla (*cristianos viejos*) yeni Hıristiyanlar (*cristianos nuevos*) (Moriskolar) arasında toplumsal huzursuzlukları artırmıştır.

İknâ, baskı ve tehcîr süreçleri asimilasyon konusunda öngörü- len neticeleri vermediği düşüncesinin yanısıra, Moriskolar'ın kendi aralarında haberleşmelerinin bir tehdit oluşturduğunun ileri sürül- mesi ülke dışına topluca sürgün seçeneğinin erken bir tarihte (959/1551'de) gündeme gelmesine neden olmuştur. Benzer bir düşünce yıllar sonra İspanyol Devlet Konseyi'nde (*Consejo de Esta- do*) gündeme gelmiş (1 Ramazan 990/19 Eylül 1582) fakat, bu sırada devletin içerisinde bulunduğu ekonomik kriz, Moriskolar'ın tarım, zanaat ve endüstri sahalarında (demirci, sabuncu, yağcı,

ayakkabıcı, dokumacı, terzi, çömlekçi, veteriner vs...)³ nitelikli iş gücünü oluşturmaları ve senyörlerin bu teklife karşı çıkmaları sebebiyle dönemin İspanya kralı II. Philip'in (1555-1598) harekete geçmesini önlemiştir. Bir süre sonra da Moriskolar'ın Büyük Gırnata İsyanı'nda (976-978/1568-1570) kapıldıkları gururdan uzaklaşmaları için toplu bir şekilde Kaştâle bölgesindeki Semûrah (Zamora) şehri yakınlarındaki denizden uzak ve verimsiz bir bölgede bulunan Sayago'da toplanması önerisi İspanya kralına sunulmuştur (992/1584).

997/1588'de İspanyol Devlet Konseyi, eski Hıristiyanlara oranla nüfusları hızla artan Moriskolar'a karşı önlem alınması konusunda İspanya kralına tavsiyede bulunmuştur. Konsey aynı şekilde Engizisyon genel başkanı ve Tuleytula başpiskoposunu da Kaştâle ve Tuleytula'da artan Morisko nüfusuna karşı uyarmıştır. Fakat, İspanya kralı söz konusu uyarıları fazla dikkate almamış, sadece engizisyon mahkemesinden Moriskolar'ın kaç aile olduklarının tespitini yapmalarını istemekle yetinmiştir. 999/1590'da Moriskolar'ın ülkedeki durumunu öğrenmek amacıyla Engizisyon genel başkanı Quiroga, bazı mahkemelere gönderdiği tamimlerde, onların İspanya'da kalmalarının mı yoksa, İspanya dışına sürülmelerinin mi daha isabetli olacağını sormuştur. Mahkemelerin cevabî yazılarında "*topluca sürgün*" seçeneği ön plana çıkmıştır. Muhtemelen bu düşünce aynı sene İspanyol Devlet Konseyi'nde tavsiye niteliğinde alınan kararın devamı olup herhangi bir netice vermemiştir.

1007/1598'de Tuleytula başpiskoposu Garcia de Loaysa Moriskolar'ın eski Hıristiyanlar dışında başka birisiyle evlenmelerinin yasaklanmasını İspanyol yönetimine teklif etmiştir. Fakat bu teklif, beraberinde gayri resmi evlilikleri teşvik edeceği, eski Hıristiyanların saflık (*limpieza*) kuralına uyararak bunu kabul etmeyecekleri ve bu durumun beraberinde bir çok rezâlet, münâkaşa ve yalan yere yeminlere neden olacağı gerekçesiyle reddedilmiştir. Aynı tarihlerde Moriskoların hızla artan nüfus artışını durdurmak amacıyla erkek çocuklarının hadım edilmesi (*Sicilya Çanları*) fikri de öne sürülmüştür⁴.

³ Gregorio Marañón, *Expulsión y Diáspora de Los Moriscos Españoles*, Fundación Gregorio Marañón, Madrid 2004, s.199.

⁴ Sicilya Çanları: 1282'de, Sicilya'daki bir kilisede çanın çalınmasıyla birlikte adadaki Fransızlar yerli halk tarafından kılıçtan geçirilmiştir. Daha sonra bu hadise bu isimle anılır olmuştur, bkz. Henri Charles Lea, *İspanya Müslümanları, Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, çev.: Abdullah Davudoğlu, İnkılap Yayınları, İstanbul 2006, s.288. Şa-

988-1018/1580-1609 yılları arasındaki 29 yıllık dönem, Moriskolar konusunda tartışmaların yoğunlaştığı bir dönemdir. Sorun, çeşitli manipülasyon araçları kullanılarak İspanya için bir “*var olma*” sorunu haline getirilmiştir. Sorunun tarafları olan İspanyol yöneticileri, kilise çevreleri ve engizisyon mahkemesi her defasında İspanya'nın yeniden “*Endülüs*” haline geleceği korkusunu taşımış; zaman içerisinde bu korku toplumsal bir paranoya haline almıştır.

--Bu korku gerçek miydi, yoksa sanal mıydı?. Bu çalışmada, İspanya'nın kalbine bir türlü sükûnet vermeyen bu endişenin sebeplerini, bu endişe nedeniyle başlatılan ve “*kangren olmuş uzvun bedenden kopartılmasına*” benzetilen sürgün hadisesini ve bu hadisenin İspanya ve Endülüs Müslümanları açısından sonuçları ele alınacaktır.

Sürgünün (Expulsión) Sebepleri

Gırnata'nın işgalinden (898/1492) kısa bir süre sonra (905/1499) başlayan ve XVII. asrın başlarına kadar devam eden süreçte İspanya için temel sorun Moriskolar'a ne yapılacağıyla ilgili tartışmalar olmuştur. Soruna çözüm konusunda ileri sürülen bütün fikirlerin ana ekseninde dinî, siyâsî, iktisadî ve ictimâî sebepler yer almıştır.

İspanyol din adamlarının soruna bakışını o dönemde Tuleytula (Toledo) başpiskoposu olan ve Moriskolar'ın ülke dışına sürgün edilmesinde önemli rol oynayan patrik Juan de Ribera'nın düşünceleri özetler. Patrik Ribera İspanya kralı III.Philip'e (1598-1621) bir mektup göndererek Moriskolar'ın asimile edilme çalışmalarının beyhûde olduğunu çünkü, Moriskolar'ın Hıristiyan akidesini benimsemek istemediklerini, şarap içmekten ve domuz eti yemekten sakındıklarını⁵, Roderic'in İspanya'da bir tek Mağribli yokken İspanya'yı kaybettiğini, ülkenin ortasında (Belensiye bölgesinde) 90.000 savaşan azgın adam bulunurken İspanya'nın kendinden emin olmayacağını ve Büyük Gırnata Savaşının (976-978/1568-1570) Almanya ve İtalya'daki İspanyol kuvvetlerinin gelmesinden sonra ancak bastırılabilirdiğini hatırlatarak çözümün toplu sürgünde olduğunu belirtmiştir (1010/1601). Kendisinden konuyla ilgili daha

yet bu yönteme başvurulursa, genç yaşlarda evlenen ve çok çocuk sahibi olan Moriskolar'ın çoğalmasının önüne geçilecek, Sicilya'da toplu olarak katledilen Fransız askerleri gibi Moriskolar'ın kökü kazınmış olacaktır.

⁵ Muhammed Razûk, *el-Endelüsiyyûn ve Hicretuhum ilâ Mağrib hilâle'l karneyen 16-17*, İfrîkiya eş-Şark, Rabat 1991, s.209.

ayrıntılı bilgi istenince de Ahd-i Atik'te yer alan Tanrı düşmanlarının acımasızca katledilmesini emreden ve kralların onları sürüp çıkarmaları vazifesini bildiren cümleler içeren bir mektubu İspanya kralına göndermiş, toplu sürgünü önermiştir⁶. Daha sonraki yıllarda İspanyol devletinin ulusal-katolik karakterinin sağlanması için sürgün ertelenemez bir sonuç olarak tasavvur edilecektir⁷.

Moriskolar'ın küçük yaşlarda evlenmeleri sebebiyle nüfuslarındaki hızlı artışa karşın, İspanyollar'ın rahip ve rahibe olmayı teşvik etmeleri ve bu davranışın da Hıristiyan toplumunda bir fazilet olarak kabul görmesi, İspanyol nüfusunda ciddi düşüslere sebep olmuştur. İspanyol yönetim elitini rahatsız eden bu durum Moriskolar'ın sürgün edilmesinin önemli bir bahanesi olmuştur⁸.

Moriskolar'ın daima Hıristiyanlığa ve İspanya krallığına karşı bir komplo içinde ve bir isyan hazırlığında oldukları inancı, sürgün kararının alınmasında etkili olacaktır⁹. İspanya kralına sunulan bazı istihbarat raporları (*avisos*) bu durumu teyid edici şekilde düzenlenmiştir. Mesela; 1005/1596'da hazırlanan bir rapora göre; aslen Tuleytula'lı olup, Madrid'e yerleşen, demir ticaretiyle uğraşması nedeniyle kentin en zenginlerinden birisi olan Francisco Toledano isimli Morisko'nun, bir yandan İspanya'nın kuzey kesiminde yer alan Biscaye ve Vitoria şehirleri ile demir ticareti yaparken, diğer taraftan da silah ve çakmaklı tüfek temin ettiği ihbar edilmiştir. Bu tarz haberler, Moriskoların her an isyan edebilecekleri endişesini artırmıştır¹⁰.

Sürgünün önemli gerekçelerinden biri de onların İspanya'nın düşmanı, "Moriskolar'ın en büyük umutları"¹¹ olan Türkler'le¹² ve Kuzey Afrika'daki Müslüman hanedanlıklarla işbirliği yaptıklarına

⁶ Lea, age, s.299

⁷ Gaspar Aguilar, *Expulsión de Los Moros de España*, Editorial Guadalmena, Granada 1999, s.26.

⁸ Ali el-Muntasır Kettanî, *İnbiâsül-İslâm f'il-Endelüs*, Câmîatü'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, İslamabad 2005, s.161

⁹ Aguilar, age, s.30

¹⁰ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, İstanbul 1994, II, 167.

¹¹ Epalza, *Los Moriscos*, s.129.

¹² Dönemin (16. ve 17. yüzyılda) İspanyol yazarları "Türk'ü" sistematik olarak şiddet, kötülük ve zalimlikle özdeşleştirmektedirler. Durum ne olursa olsun İspanyol yazınında bu kelime her zaman olumsuz kavramlarla bağlantılı olarak kullanılmaktadır. bkz. Fernando Fernândeş Lanza, "Habsburg-Osmanlı Rekabeti Bağlamında 16. Yüzyılda İspanya'da Türk İmaji", *Dünyada Türk İmgesi* içerisinde, ed.: Özlem Kumrular, Kitapyayinevi, İstanbul 2006, s.88.

dair inançtı¹³. Bu sırada Moriskolar'ın Fas sultanı Mevlây Zeydan (1017/1608)¹⁴ ve Bâb-ı Ali nezdindeki yardım arayışları, bu inancın pekişmesinde etkili olmuştur¹⁵. Gerçekleşme ihtimali çok zayıf olsa da İspanya'ya müdahaleyi öngören bir çalışmanın yapıldığına dair haberlerin gelmesi, İspanya'yı endişeye sevk etmiş¹⁶, bu sebeple ülkenin *böbreğine*, yani, ülkenin ortasına yerleşmiş olan düşmanın kovulması için yapılan çalışmalara hız verilmiştir¹⁷.

Sürgün Kararının Alınması (1609)

Nihai sürgün kararının (1018/1609) alındığı III. Philip dönemi (1598-1621), Endülüs Müslümanları'nın İspanya'daki varlıklarına son verildiği bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Bu dönemde üretilen ve gerçekleşmesi çok zor olan gerekçelerle Morisko sorununa dair tartışmalar yeniden başlamıştır. Bu kez, kesin çözüm konusunda sorunun tarafları olan İspanyol yöneticileri, kilise çevreleri ve engizisyon mahkemesi kararlılık gösterecektir. İspanyol Devlet Konseyi, Moriskolar'ın düşman devletlerin (Osmanlı, Fransa ve Kuzey Afrika'daki hanedanlıklar) İspanya içerisindeki "üçüncü kolu" haline geldiğini¹⁸ileri sürerek konuyu yeniden tartışmaya açmıştır. Sorunun çözümü için genel hatlarıyla üç farklı öneri gündeme gelmiştir: İspanya'da yaşayan bütün Moriskolar'ın özel bir alana toplanarak toplumdaki tecrîd edilmesi, toplu katliâma tabi tutulmaları, İspanya dışına topluca sürgün edilmeleri¹⁹ ve Güney Amerika'daki

db | 43

¹³ Muhammed Abdullah İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs ve Târîhu'l-'Arabî'l-Mutenassrîn*, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1987, s.382; Aguilar, age, s.30.

¹⁴ Bu girişimin sonuçları için bkz. İnân, age, s.391; Braudel, age, II, 168; Kettanî, age, s.160; Razûk, age, s.210

¹⁵ Bu girişimin sonuçları için bkz. Gerard Wiegers, "Managing Disaster: Network of the Moriscos During The Process of The Expulsion from the Iberian Peninsula Around 1609", *Journal of Medieval Religious Cultures*, Vol. 36, No: 2, 2010, p.148.

¹⁶ Pascual Boronat y Barrachina, *Los Moriscos Españoles y su Expulsión*, Universidad de Granada, Granada 1992. II, 129; Ana Sanz de Bremond y Mayans, *Beniloba Morisca y Cristiana Historia de Una Evolucion Social*, (Tesis Doctoral), Universidad Complutense, Facultad de Geografía e Historia, Departamento de Historia Moderna, Madrid 1998, s.121; Braudel, age, II, 164; Razûk, age, s.253.

¹⁷ Braudel, age, II, 166; Aguilar, age, s.26, dn.44.

¹⁸ Kettanî, age, s.157; Sola, s.588.

¹⁹ Kettanî, age, s. 147-148; Toplu sürgünün ilahi bir emir olduğunu iddia eden Belensiye başpiskoposu Patrik Ribera bu konuda yoğun çaba sarfetmiştir. Yine dönemin tanıklarından ve yazarlarından biri olan J. Bleda toplu sürgün yerine toplu katliam seçeneğinin daha efdal olduğunu, böyle yapılması durumunda sapık inançlara sahip olanlara bir ikâz ve Hristiyanlar'a daha iyi bir hizmet olacağını ileri sürmüştür, bk. Lea, age, s.289

maden ocaklarına götürülüp çalıştırılmaları²⁰. Konsey üyelerinden bazılarının muhalefetine rağmen ibre toplu sürgünü isteyenlerden yana olmuştur. Üyelerden bazıları Moriskolar'ın rehbersiz, küreksiz ve aydınlatma için herhangi bir araç verilmeden (mum gibi) gemilere bindirilip denize gönderilmesini, bir kısmı da topluca Kuzey Afrika'ya sürgün edilmelerini teklif etmiştir²¹.

Toplu sürgün seçeneğinin Devlet Konseyi'nce benimsenmesi, nihâi karar konusunda son sözü söyleyecek olan III. Philip'i harekete geçirmiştir. Bu hususta vereceği kararın doğruluğundan emin olmak ve manevî mesuliyet altında kalmamak için Vatikan'a bir mektup göndererek papadan izin talep etmiştir. Papa V. Louis, Moriskolar'ın iknâ ve eğitim yoluyla Hıristiyan olmaya devam etmeleri yönündeki Roma engizisyon mahkemesinin görüşünü benimsemesine rağmen, İspanya'dan gelen heyetin ısrarlarına daha fazla dayanamayarak sürgüne onay vermiştir. Sürgün kararının alınmasında her ne kadar İspanyol din adamlarının çabaları olsa da, kilise, Müslümanlar'ın yavaş da olsa din değiştirmeye devam ettikleri gerekçeyle kurumsal olarak alınan karara sıcak bakmamıştır²².

44 | db

Vatikan'ın onayından sonra bir kez daha sürgün gündemiyle toplanan İspanyol Devlet Konseyi'nde, "*toplü sürgüne*" siyasî (Kuzey Afrika ve Fransa ile iletişim kurma ihtimalleri) ve dinî (vaftiz olmuş kimselerin sürgün edilmeleri durumunda yeniden Müslüman olabilecekleri ve bu durumun Tanrı'nın iradesine aykırı olduğu vb...) gerekçeler ileri sürülerek karşı çıkanlar bulunmasına rağmen sürgün kararı verilmiştir (12 Şevval 1016/30 Ocak 1608)²⁴.

Alınan karardan sonra dış konjonktürün müsait hale gelmesi için beklenmiş ve daha sonra da İspanya'da kalan son Müslümanlar'ın da elimine edileceği süreç²⁵ başlatılmıştır. Hollandalılar'la yapılan 12 yıllık anlaşmanın imzalandığı gün alınan karar revize

²⁰ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s.290

²¹ Jaime Bleda, *Coronica de Los Moriscos de España*, Universidad de Valencia Valencia 2001, s.897; Boronat y Barrachina, age, II, 24; Bremond y Mayans, age, s.118

²² Bernard Vincent-Antonio Domínguez Ortiz, *Târîhu Müslimi'l-Endelüs-Moriskiyyûn (Hayâtu ve Me'sâtu Ekâlîyye)*, trc.: A.Salih Taha, Daru'l-İşrak, Halep 1989, s.198.

²³ Lea, age, s.302.

²⁴ Kettâni, age, s.156

²⁵ Andrew C. Hess, "The Moriscos An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain", *The American Historical Review*, LXXIV/1, October 1968, s.7

edilip son şekli verilerek (4 Muharrem 1018/9 Nisan 1609)²⁶, 23 Nisan'da açıkça ilan edilmesine hükmedilmiştir²⁷.

Sürgün kararının alındığı zaman dış konjonktürün de İspanya açısından elverişli olduğu görülmektedir. Bu sırada Moriskolar'a yardım etme ihtimali ve potansiyeli yüksek olan devletlerden biri olan Osmanlı Devleti Doğu sınırlarını korumak için Safevîler'le, Kuzey Afrika'daki Müslüman hanedanlıklar taht kavgalarıyla uğraşırken²⁸, İngiltere İspanyollar'la sadakat anlaşması yapmış, Fransızlar ise tek başlarına İspanya'ya karşı bir savaşı başlatacak gücü kendinde bulamamıştır²⁹.

Sürgün işlemine, 22 Cemaziyelahir 1018/22 Eylül 1609'da Belensiye bölgesinden başlanması³⁰ ve yabancıların işe karışma ihtimalini asgari düzeye indirmek için sonbahar mevsiminde icrâ edilmesi kararı³¹, daha sonra görüleceği gibi sürgün sürecinde Katolik krallığın elini güçlendirmiştir. Sürgünler Dâniye (Denia), Alicante, Kartâcenetü'l-Halfâ (Cartagena), Grao, İşbîliye, Vinaros ve Los Alfaques limanlarından yapılmıştır³². Sürgünün Belensiye'den başlamasının nedenleri arasında kimi araştırmacıya göre; Belensiye Moriskoları'nın "dik kafalı ve utanmazlıkta aşırı" olmaları, Türkler'in

²⁶ A.K. el-Hacerî, *Nâsri'd-Dîn 'Ale'l-Kavmi'l-Kâfirin*, thk.: P. Sj van Koningsveld, Qâsim Sâmarraî; Gerard Albert Wieggers, *el-Meclisü'l-'alâ li-Abhâsi'l-'İlmîyye, el-Vekâletü'l-Esbâniyye lit-Te'âvünü'd-Devliyye*, Madrid 1997, s.50; Sánchez-Rubio-Blanco, "La expulsión de los Moriscos", *la Expulsión de los Moriscos y la Actividad de los Corsarios Norteafricanos* içerisinde, Instituto de Historia y Cultura Naval, Madrid 2011, p.11-21; Aguilar, age, s.14; Andrew C. Hess, *Unutulmuş Sınırlar, 16. Yüzyıl Akdeniz'inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, çev.: Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010, s. 224.; Benafri Chakib, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1987, s.110, Razûk, age, s.213.

²⁷ Juan Regla Penella, *Los Moriscos Espanoles Emigrados Al Norte de Africa Despues de La Expulsion*, (yayımlanmamış doktora tezi), Universidad de Barcelona, Barcelona 1975, s.223.

²⁸ Bu sırada, Mağrip (Fas) tahtı için yapılan mücadele için bk. Braudel, age, II, 168; Kettanî, age, s.160

²⁹ Kettanî, age, s.161

³⁰ Matias Sangrador y Vitores, *Expulsion de Los Moriscos de España*, Valladolid 1858, s.22; Mercedes Garcia Arenal, *Los Moriscos*, Editorial Universidad de Granada, Granada 1996 s.251-255; Wieggers, agm, s.143; R.Y. Bahri, "Aportez Culturales de Los Moriscos en Túnez", *Revista de Historia Moderna*, No. 27, 2009, s.266; Penella, age, s.228.

³¹ Lea, age, s.306; Razûk, age, s.213

³² Chakib, age, s.111.

yönetiminde yaşamak istemeleri³³ ve Belensiye'nin Kuzey Afrika'ya yakın bir noktada sahile yakın olması³⁴ yer alırken, kimilerine göre ise; Belensiye ve Aragon Moriskoları'nın senyörlere hakîki anlamda bağlı oldukları (*vasallos originarios de señores*) dolayısıyla isyan etme olasılıklarının düşük düzeyde olduğu düşüncesi bulunur. Bu yoruma göre Kaştâle ve Endülüs Moriskoları'nın daha özgür yaşamak istemeleri isyan şüphesini arttırdığından onlar en sona bırakılmıştır³⁵.

---Kanaatimize göre ise, son sürgünde uygulanan yöntem daha önce Büyük Gırnata İsyanı (976-978/1568-1570) sonrasında başvurulan ve Müslümanların yoğun yaşadıkları ve en güçlü oldukları bölgelerden işe başlanarak tehcîr işleminin gerçekleştirilmesi yöntemidir. Gırnata ve civar bölgelerindeki yaklaşık 150.000 Morisko bölge dışına sürgün edilmiştir³⁶. Böylece nüfus yoğunlukları bitirilen Gırnata Müslümanları bu tarihten sonra kayda değer başkaca bir isyan hareketine kalkışmamışlardır³⁷. Bu politikanın bir benzeri yıllar sonra, XVII. asırda, Endülüs Müslümanları'nın yoğun yaşadıkları Belensiye bölgesinden en büyük göç hareketleri gerçekleştirilmek suretiyle uygulamaya konmuştur.

46 | db

Sürgün Fermanı ve İcrası

İspanya kralı III. Philip, Belensiye yöneticilerine gönderdiği fermanın giriş kısmında, Moriskolar'ın neden sürgün edilmeleri gerektiği konusunda açıklamalarda bulunmaktadır. Bu açıklamalarda; Moriskolar'ın iyi birer Hıristiyan olmaları hususunda onyıllardır yapılan eğitim faaliyetlerinin dik başlılıkları nedeniyle büyük oranda başarısız olduğunu, Hıristiyanlığa geçenlerin de din değiştirip yeniden Müslüman olduklarını, bu durumun kolektif/maşerî vicdanı yaraladığını, kutsal değerleri incittiğini, Hıristiyan olma konusunda direnmeleri yetmezmiş gibi İspanya'nın düşmanlarıyla ortak hareket etme cesaretini gösterdiklerini ifade etmektedir. Fermanda şu hususlara yer verilmektedir:

³³ Boronat y Barrachina, age., II, 151; Bremond y Mayans, age, s.120; Penella, age, s.235.

³⁴ Aguilar, age, s.40

³⁵ Penalla, age, s.225

³⁶ Feridun Bilgin, Nasrîler (Benî Ahmer) Devleti Sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar), (yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2010, s.157.

³⁷ Büyük Gırnata İsyanı sonrasında İspanyol devletinin sürgün ve iskan politikası için bk. Bilgin, age, s. 155-161.

Bu fermanın yayımlanmasından itibaren 3 gün içerisinde³⁸ Belensiye'de bulunan Moriskolar'ın (erkek, kadın ve çocukları), belirlenen limanlara gitmeleri ve gemilere binmeleri sağlanacaktır. Taşyabildikleri kadar mallarını yanlarında götürebilecekler, geride kalan arazileri ise gözetiminde buldukları senyörlere bırakılacaktır. Berberistan'a varana kadar onlara kötü muamele edilmeyecek, şahsî eşyaları alınmayacak ve kötü söz söylenmeyecektir. Bu hükümlere uymayan görevliler ölüm cezasıyla cezalandırılacaktır. Üç günden sonra evlerinin uzağında veya başka bir yerde yakalananlar hakim karşısına çıkarılmayı reddederlerse öldürüleceklerdir. Sürgüne gönderilen Moriskolar'ın evleri, şekerpancarı değirmenleri, piriç tarlaları ve su değirmenleri onların yerine yerleştirilen/gelen eski Hıristiyanlara verilecektir. Sulama kanallarını, şeker fabrikalarını ve o yılın piriç mahsulünü muhafaza etmek ve yeni yerleşimcileri tarımsal faaliyetler konusunda eğitmek maksadıyla, her 100 aileden 6'sının çocukları ve kadınlarıyla birlikte kalmalarına izin verilecektir (bu ailelerin evli olan çocuklarınının kalmasına izin verilmeyecektir). Evlerinde saklananlar veya Moriskolar'ın saklanmasına yardımcı olanlar 6 yıl kürek cezasına çarptırılacaktır. 4 yaşın altındaki çocuklar ve yetimler ebeveynlerinin muvafakatıyla kalabileceklerdir. Babası eski Hıristiyan, anneleri Morisko olan 6 yaşın altındaki çocuklar ve annelerinin kalmalarına izin verilecektir. Baba Morisko anne eski Hıristiyan ise, anne ve çocuğun kalması, babanın ise gitmesi gerekecektir. İki seneden beri Kilise ayınlerine katılan ve rahiplerce Hıristiyanlığı tasdik edilmiş olanlar da kalabileceklerdir. İspanya dışına sürgün kararı verilen hiç kimse bir daha İspanya'ya geri dönemeyecek, şayet dönerlerse yakalandıklarında idam edileceklerdir³⁹. Anneleri yeni Hıristiyan olan 6 yaşın altındaki çocukların babalarıyla kalmalarına izin verilirken, anne ve babası Morisko olan 6 yaşın altındaki çocuklar ise Hıristiyan bir ülkeye gidilmesi durumunda ebeveynleriyle gitmelerine müsaade edilecektir⁴⁰. İki yıldan fazla bir süre Moriskolar'la ilgisi olmayan ve

³⁸ Sürgün konusunda Moriskolar'a tanınan süreler yaşadıkları bölgelere göre farklılık göstermektedir. Belensiye bölgesindekilere üç gün, Endülüs bölgesindekilere 30 gün, Kaştâle'dekilere 50 gün ve Mürsiye'dekilere de 10 gün süre tanınmıştır, bk. Lea, age, s.332.

³⁹ Yayımlanan fermanın tam metni için bk. Don Florencio Janer, *Condición Social de los Moriscos de España*, La Real Academia de la Historia, Madrid 1857, s.299-302; Razûk, age, s.213-214; Penella, age, s.228-229; Bremond y Mayans, age, s.124; Kettanî, age, s.163-164;

⁴⁰ Luis Cabrera de Cordoba, *Relaciones de Las Cosas Sucidadas en La Córte de España, desde 1599 hasta 1614*, J. Martin Alegria, Madrid 1857, s. 396; 1610 yılındaki verile-re göre; bu sırada bu şartları taşıyan 1832 çocuk vardı., bkz. Bahri, agm, s.266

*Hıristiyan toplumuyla içiçe geçmiş olanların da kalmalarına izin verilecektir*⁴¹.

Belensiye bölgesinden başlayan ilk sürgünden sonra sırayla Kaştâle (28 Ocak 1610), Endelus (Andalucia) (12 Ocak 1610, Aragon ve Katalonya'dakilerin sürgün edilmelerine karar verilmiştir (Mayıs 1610)⁴². XIII. asırdan beri Hıristiyanlar'la barış içerisinde yaşayan Mürsiye (Murcia) Moriskoları ise en son sürgün edilen kimseler olmuşlardır (19 Ekim 1613)⁴³.

Bir süre sonra da Aragon ve Katalonya bölgelerinde ilan edilen fermanlar iki istisna haricinde Belensiye'deki fermanla benzer maddeler içermiştir. Bu istisnalardan ilki Katalonya'daki din adamlarına yedi (7) yaşın altındaki Morisko çocuklarının ebeveynleri küfür diyarına (İslâm diyarı) gitseler de çocuklarını yanlarında tutma hakkının verilmesi, ikicisi ise, sürgün edilenlerin yol ve gemi masraflarının devletçe karşılanması gerekirken sözkonusu bölgelerde zengin Moriskolar'ın fakirlerin her türlü ihtiyacını karşılamak zorunda bırakılmalarıdır. Zengin Moriskolar'ın yolculuk masraflarını karşılamak zorunda bırakılmaları, muhâcirleri sürgün edilecekleri limanlara ulaştırmakla görevli olan İspanyol askerlerini sevindirmiş, onlardan gölgelendikleri ağaçların ve içtikleri suyun parasını dahi tahsil etmişlerdir⁴⁴.

11 Cemaziyelahir 1018/11 Eylül 1609'da Sürgün fermanının icra edilmesinden önce III. Philip çıkabilecek muhtemel tehlikelere karşı, Lerma Dükü Don Juan de Agustin Mejía, Don Pedro de Toledo, Villafranca Markizi başta olmak üzere emrin yürütülmesi için gerekli olan herkese çağrıda bulunmuştur⁴⁵. Mejía, İspanya kıyılarındaki gemilerin hazırlanması konusunda İspanya deniz kuvvetleri amiralini bilgilendirmiş⁴⁶, her ihtimale karşı İtalya'da bulunan donanma gemilerinin Belensiye sahillerine yakın bir yerde bulunan Mayorca adasında toplanmasını emretmiştir⁴⁷. Donanmaya ait bazı

⁴¹ Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev.: Yusuf Yazar, Rehber Yayınları, Ankara 1990, s.362

⁴² Kettanî, age, s.169; R.S.-I.T.-M.H. Rubio y Nuñez y Bermejo, "La Expulsión de Los Moriscos de Extremadura (1609-1614)", *Chronica Nova*, Vol.36, 2010, s.199

⁴³ Julio Caro Baroja, *Moriscos del Reino de Granada : (ensayo de historia social)*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid 1957, s.202; Lea, age, s.332

⁴⁴ Lea, age, s.327; Razûk, age, s.219

⁴⁵ Don Manuel Danvila y Collado, *Los Moriscos Españoles y su Expulsión*, Francisco Vives y Mora, Valencia 1901, II, 181, dn.29; Aguilar, age, s.41.

⁴⁶ Bremond y Mayans, age, s.122; Chakib, age, s.110

⁴⁷ Kettanî, age, s.162.

gemiler ise Kuzey Afrika'dan gelebilecek tehlikeler için Atlas Okyanusu tarafında hazır halde bekletilmiştir. Ayrıca, Don Sancho de Luna'dan (Alicante'de), Eleş (Elche) Markizlik bölgesi ve Sicilya'nın Xixona bölgesinde bulunan İspanyol ordusundan dörder bölük, Jerónimo Agustín'den (Muchamiel'de bulunan) beş bölük, Portekiz, Guasalest ve Benidorm'dan birer bölük askerin gönderilmesi istenmiştir⁴⁸. Belensiye bölgesindeki Moriskolar'ın sürgün işleminde 62 galera, 14 İspanyol büyük gemisi (galeones) kullanılmış, sürgün işleminin yürütülmesinde 7.725 askerî mürettebat görevlendirilmiştir⁴⁹.

Sürgün fermanı başta Moriskolar olmak üzere, topraklarında Moriskoları çalıştıran senyörleri etkilemiştir. Baştan beri sürgün konusuna mesafeli duran senyörler, kararın alınmasından sonra, mahâretli çalışanlarını kaybetmemek için defâten toplantılar yapmışlar, sürgünün sonucunda bölgelerinde ve ülkede oluşabilecek maddî zararların büyüklüğünü göstermek amacıyla Madrid'e bir heyet göndermişlerdir⁵⁰. Bilhassa, Belensiye bölgesinde Moriskolar'ın halkın 1/3'nü teşkil etmeleri, kilise ve hastane hizmetleri başta olmak üzere birçok iş kolunda doğacak boşlukların kapatılmayacağı (yaklaşık 10 milyon altın gelirin kaybedileceği) endişesi İspanya kralına iletilmiş⁵¹; fakat, kralın sürgün konusundaki kararlılığı, sürgün edilenlerin arazilerinin senyörlere verilecek olması ve birkaç yıl içerisinde Moriskolar'dan boşalan toprakların yeniden dolma ihtimali, bu girişimin neticesiz kalmasıyla sonuçlanmıştır⁵².

Sürgün kararının açıklanmasından sonra harekete geçen Moriskolar, sahillerin harcamalarını karşılama ve İspanyol kralına yüklü miktarda ek ödeme yapma (vergiler haricinde) teklifiyle kral nezdinde girişimde bulunmuşlar; fakat, teklifin kabul görmemesi üzerine silahlanmaya başlamışlardır. İsyan için başlatılan faaliyetler, İspanyol askerlerinin Şatibe sahillerine çıkartma yapması ve Kaştâle sınırlarının sıkı bir şekilde koruma altına alınmasıyla yerini yolculuk hazırlıklarına bırakmıştır⁵³. Endülüs âlimleri, İspanyol devletine karşı gelecek güçlerinin bulunmadığını, Allah'ın kendile-

⁴⁸ Damian Fonseca, *Justa Expulsión de Los Moriscos de España*, Jacobo Mascardo, Roma, 1612, s.7; Bremond y Mayans, age, s.123.

⁴⁹ Bleda, age, s.989.

⁵⁰ Penella, age, s. 227; Razûk, age, s.216

⁵¹ Kettanî, age, s.162; Penella,age, s.227.

⁵² Lea,age, s.304, 309.

⁵³ Lea, age, s.316.

rini ve akîdelerini zalim bir yönetimden kurtarmayı murad ettiğini ileri sürerek suhûtle yolculuk için hazırlık yapılmasını istemişler⁵⁴, eski Hıristiyanlar'a tarım faaliyetlerini öğretmek maksadıyla kalmalarına izin verilmiş olsa dahi geride kalanların "kafir" sayılacaklarını ilan etmişlerdir⁵⁵. Göç dışında başka seçenekleri kalmayan Endülüs Müslümanları, sahip oldukları her ne varsa nakit paraya çevirmeye başlamışlardır. Bu sebeple, İspanya baştan başa bir pazar yerine dönüşmüştür; sığırlar, atlar, koyunlar, buğday, şeker, bal ve ticarî değeri olan herşey gerçek fiyatının çok altında kalan rakamlarla satılmaya başlanmıştır (1 Ekim 1609)⁵⁶. Moriskolar'ın taşınmazlarını (ev ve araziler) yok pahasına satın alan Hıristiyan tüccarlar zenginleşirken, bu durumdan en fazla rahatsızlık duyanlar ise senyörler olmuştur⁵⁷.

Meçhûle Yolculuk: Moriskoların Dramı

Moriskolar, gerek sürgün esnasında gerekse de sürgün sonrasında büyük sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Bunların en başında taşıdıkları değerli eşyalarını (alın, gümüş ve para vs...) eski Hıristiyanların, almak için yolculuk esnasında canlarına kast etmeleri gelmektedir. Zor şartlar altında göç eden Moriskolar'a yönelen saldırılar o kadar artmıştır ki, Belensiye bölgesindeki San Mateo yolu katledilen Moriskolar'ın cesetleriyle dolmuştur. Bu sebeple İspanyol yönetimi, suikastleri durdurmak ve suçluları cezalandırmak için 32 yetkili komiser görevlendirmek zorunda kalmıştır⁵⁸.

Avrupa ve Afrika topraklarına göç eden Moriskolar'ın bir kısmı da bu sırada yaygın olan veba ve benzeri bulaşıcı hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetmiştir⁵⁹. Fransa'ya ulaşan onbinlerce Morisko hastalık taşıdıkları gerekçesiyle bazı bölgelere girişlerine izin verilmeyince, soyguncu çetelerin hedefi haline getirilerek can güvenlikleri tehlikeye atılmıştır⁶⁰. İspanya'dan bir an evvel ayrılmak isteyen bir kısım Moriskolar ise gemi kaptanlarıyla ücret karşılığı anlaşarak⁶¹ Kuzey Afrika'ya göç etmişlerdir. Bu yöntem, gemi kaptanları-

⁵⁴ Lea, age, s.317; Razûk, age, s.215

⁵⁵ Razûk, s.215; Özdemir, age, s, 291.

⁵⁶ Bremond y Mayans, age, s.128.

⁵⁷ İmamüddin, age, s.365

⁵⁸ Bremond y Mayans, age, s.128.

⁵⁹ Lea, age, s.290

⁶⁰ Kettâni, age, s.182.

⁶¹ Lea, age, s.320; her yetişkin Morisko için 75, çocuklar için ise 35 real alınıyordu, bk. chakib, age, s.115.

nın daha fazla para kazanmak maksadıyla Moriskolar'ı denizin ortasında gemiden atmasıyla zaman zaman trajediyle sonuçlanmıştır. Ulaştıkları coğrafyalarda (Avrupa ve Kuzey Afrika toprakları) yerel halkın tepkisini çekenlerin bir kısmı da yapılan saldırılarda hayatını kaybedecektir⁶².

Moriskolar'ın göç ettikleri coğrafyalarda ve gemilerde karşılaştıkları kötü muameleler, geri döndüklerinde senyörlerin onları koruma içgüdüleri ve bazı devlet memurlarının ekonomik nedenlerden dolayı kolaylık tanınmaları geri dönüşlerde ciddi artışlara sebep olmuştur. Fakat yakalanan erkekler donanmada, kadınlar ise evlerde köle olarak çalıştırılmıştır. İspanya'ya geri dönüşlerde artışlar devam edince dönüşleri yasaklayan kraliyet fermanları yayımlanmaya başlanmıştır (18 Rabiulahir 1019/10 Temmuz 1610, 29 Safer 1022/20 Nisan 1613)⁶³. Fakat İspanyol yönetiminin bütün çabaları ve sert yaptırımlarına rağmen, ilk sürgünlerden altı ay sonra başpiskoposun Belensiye bölgesinde binlerce Morisko'nun varlığından bahsetmesi bu durumu açıklar niteliktedir⁶⁴. 17 Safer 1019/11 Mayıs 1610'da Belensiye Belediye Meclisi, İspanya kralına 700 Morisko'nun bölgelerinde kaldığını ve bunların tarımsal faaliyetlerde yer aldıklarını rapor etmiştir⁶⁵. Moriskolar'ın sürgünü konusunda çabalarıyla dikkatleri üzerine çeken ve aynı zamanda bir din adamı ve yazar olan J. Bleda, İspanya'nın bu şeytanî tohumdan temizlendiğini görmeden öleceğinden dert yanmaktadır (1028/1618)⁶⁶. Bütün tedbirlere rağmen Gırnata, Belensiye ve La Mancha'da Hıristiyan inancında olmayan, giyim kuşamları bakımından Morisko olarak değerlendirilebilecek insanların yaşadığı⁶⁷ ve yapılan tahminlere göre Cezâyir'in Vahran (Oran) limanına gelen Moriskolar'ın 1/3'ünün İspanya'ya döndüğü kaydedilmiştir⁶⁸.

İspanya dışında karşılaştıkları kötü muamelelere dair haberlerin isyana teşvik edip mallarına el koymak maksadıyla Eski Hıristiyanlar (*crístianos viejos*) tarafından abartılarak İspanya'da kalan Moriskolar'a zaman zaman servis edilmesi⁶⁹, ülkenin farklı noktala-

⁶² Janer, age, s.93; Lea, age, s.331.

⁶³ Yayımlanan fermanın tam metni için bk. Janer, age, s.342, 92.

⁶⁴ Lea, age, s.350-351.

⁶⁵ İmamüddin, age, s.365

⁶⁶ Fray Bleda, Moriskolar'ın sürgünü ele alan (*Coronica de Los Moriscos de España*, Universidad de Valencia, Valencia 2001) İsimli kitabıyla döneme tanıklık etmiştir.

⁶⁷ Lea, age, s. 351.

⁶⁸ Chakib, s.120.

⁶⁹ Lea, age, s.321

rında isyanların çıkmasının önemli sebepleri arasında yer alır. Bu tarz haberler nedeniyle Kaştâle hududundaki dağlık bölgede⁷⁰ ve Muela de Cortes'de onbinlerce kişinin katıldığı isyanlar başgöstermiş, ancak ele başlarının yakalanıp idam edilmesi sonrasında sona ermiştir (1021/1612)⁷¹.

Sürgün Edilen Moriskoların Sayıları

Sürgün edilen Moriskolar'ın sayılarıyla ilgili gerek dönemin kaynaklarında, gerekse de bu konuda yapılan yeni çalışmalarda kesin bir sayı verilmemektedir. Tetkik edebildiğimiz kadarıyla, kimlerin Morisko olarak sayıldıkları, İspanya'yı gönüllü olarak terk edenlerin sayılarıyla ilgili belirsizlik, sürgün esnasında ölen/öldürülenlerin durumu, gemilere fiilen bindirilenlerin sayıları, ailelerinden koparılan çocuklar ve bu süreçte kendilerini gizleyenlerin varlığı gibi nedenler muhâcirlerin tam sayısını belirlemeye engel teşkil etmektedir. Verilen rakamların yüzüymibin (120.000) ile birmilyon (1.000.000) arasında değiştiği görülmektedir⁷².

52 | db

İspanyol arşiv belgelerine dayanılarak yapılan bazı çalışmalarda, Endülüs Müslümanları'nın demografik yapılarıyla ilgili sayısal veriler kullanılmıştır. Bu verilerden hareketle sürgün edilenlerin sayıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre; XVII. asrın başında Belensiye bölgesinde yaklaşık 500.000 kişinin yaşadığı ve bu sayının % 34'nün (160.000 ila 170.000 kişi), Aragon bölgesinde yaşayan takriben 332.000 kişinin % 20'sinin (70.000 kişi) Morisko olduğu ve bu rakamların büyük çoğunluğunun sürgün edildiği kaydedilmiştir⁷³. Katalonya bölgesinden 50.000, Kaştâle bölgesinden ise 132.000 kişi (Eski ve Yeni Kaştâle'den 50.000, Endülüs bölgesinden 52.000, Mürsiye'den 22.000, Extremadura'dan 8.000) ülke dışına ihraç edilmiştir⁷⁴.

Sürgün edilenlerin toplamıyla ilgili olarak 275.000⁷⁵ ile 340.672⁷⁶ arasında verilen rakamların gerçeğe en yakın rakamlar

⁷⁰ Lea, age, s.323; İmamüddin, age, s.362; Razûk, age, s.220.

⁷¹ Lea, age, s.325; Razûk, age, s.220.

⁷² Sözkonusu rakamların yer aldığı kaynaklar için bk. Janer, age, s.93, dn.22; Lea, age, s.345-346.

⁷³ Boronat y Barrachina, age, II, 305; Penella, age, s.233, 246-247; Marañón, age, s.190; Razûk, age, s.247.

⁷⁴ Kettâni, age, s.77

⁷⁵ Marañón, age, s.203; Razûk, age, s.243.

⁷⁶ Bahri, agm, s.266.

olduğu ifade edilirse de⁷⁷, bu sırada İspanya nüfusunun yaklaşık sekiz milyon (8.000.000) olduğunu ve tahminen Endülüs Müslümanları'nın bu sayısının yaklaşık %10'unu teşkil ettiğini⁷⁸ ve büyük oranda göçe tabi tutulduklarını kabul edersek yaklaşık 500.000 Müslüman'ın İspanya'dan sürgün edildiği sonucuna varmak mümkündür⁷⁹.

Sürgün edilenlerin ne kadarının sağlam ve sağlıklı bir şekilde göç edilen bölgelere ulaştıklarıyla ilgili ise farklı rakamlar verilmektedir. Bazı tahminlere göre; göç edenlerin 1/3'si Kuzey Afrika ve Avrupa topraklarında halkın saldırısı, salgın hastalıklar ve yolculuk sebebiyle hayatını kaybetmiştir⁸⁰. Bir başka düşünceye göre ise; Kuzey Afrika topraklarına toplamda 180.000, Osmanlı devletinin Asya ve Avrupa'daki topraklarına 40.000, Avrupa'daki Hıristiyan devletlerine ve Amerika'ya yaklaşık 10.000 kişinin sürgün edildiği hesaba katıldığında hayatta kalanların sayısı 230.000 olmalıdır.

Göç Edilen Coğrafyalar

Moriskolar'ın en önemli göç merkezi Kuzey Afrika toprakları olmuştur. Kuzey Afrika'nın (Fas, Tunus, Cezâyir) tercih edilmesinin pek çok nedeni arasında; coğrafyanın Endülüs topraklarına en yakın İslâm toprağı olması, 478/1085'de Tuleytula'nın işgal edilmesiyle başlayan işgallerin, Sarakusta (Saragossa)(512/1118), Kurtuba (Córdoba) (634/1236) ve İşbîliye (646/1248) gibi önemli Endülüs şehirlerinin düşmesiyle devam etmesi ve sonrasında binlerce Endülüs Müslümanı'nın Kuzey Afrika'ya göç etmiş bulunması yer almaktadır⁸¹. Ayrıca, Osmanlı devletine bağlı olan Kuzey Afrika'daki eyâletlere gelenlere Osmanlı padişahı I. Ahmed'in yardımcı olması ve yerel yöneticilerin her türlü kolaylığı sağlaması da bu sebepler arasında sayılabilir⁸².

⁷⁷ Kettâni, age, s.177; Razûk, age, s.243.

⁷⁸ İnân, age, s.381.

⁷⁹ Verilen farklı rakamlarla ilgili bk. Razûk, age, s.242-248.

⁸⁰ Mesela; İspanyol gemi kaptanı Don Luis Fajordo'nun Vahran'a ulaştırdığı 40 gemi dolusu Moriskolar'dan sadece 14'ü Arzeu limanına ulaştırılabildiği. Diğer gemiler kötü hava şartlarından dolayı batmıştı, bk. Chakib, age, s.114.

⁸¹ Mikel de Epalza, "Estructuras de acogida de los moriscos emigrantes de España en el Mágreb (siglos XIII al XVIII)", *Alternativas Cuadernos de Trabajo Social*, No. 4 (oct. 1996), s.39; Luce Lopez-Baralt, "La Angustia Secreta del Exilio: El Testimonio de un Morisco de Túnez", *Hispanic Review*, Vol.55, No.1, 1987, s.47.

⁸² Son sürgünde Tunus'un yönetiminde bulunan Osman Dayı, ülkesine gelen Endülüs Müslümanlarına her türlü kolaylığı sağlamış ve geçimlerini sağlamaları için onlara araziler tahsis ederek yıllarca vergi almamıştır, bk. Bahri, age, s.268.

Tunus'ta daha önce bu ülkeye göç etmiş güçlü bir Endülüs diasporasının bulunması, bazı din adamlarının (Sidi Muhammed Abu'l-Gayz al-Qassas) göçmenleri yerel saldırılardan koruması ve Tunus yöneticilerinin göçmenlere karşı toleranslı davranmaları bu ülkeyi önemli bir çekim merkezi haline getirmiştir⁸³. Dönemin Tunus yöneticisi olan Osman Dayı'nın (1593-1610)⁸⁴ çabaları sonucu yaklaşık 80.000 Endüslü Tunus'a yerleşmiştir. Bu sırada Tunus'un nüfusunun takriben 1.000.000 olduğu hesaba katıldığında, Endüslü göçmenlerin ülkenin nüfusunu % 10 civârında arttırdığını kaydetmek mümkündür⁸⁵. Bir diğer göç merkezi de yaklaşık 65.000 kişinin hicret ettiği⁸⁶ ve Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki en büyük eyâleti olan Cezâyir olmuştur. Bu sırada Cezâyir'i yöneten Mustafa Paşa (1610-1613) kıtlık sebebiyle ilkönce göçmenleri hoş karşılamamıştır⁸⁷. Cezâyir'e yerleşen Moriskolar'ın din değiştirmek zorunda bırakıldıkları iddia edilirse de⁸⁸, süreç içerisinde ülkenin sosyo-ekonomik ve askerî varlığına güç kattıkları görülmektedir⁸⁹. Cezâyir'e gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu buradan Kuzey Afrika'nın Tlemsen, Mustağanem, Arzeu, Fas ve Tatvan gibi diğer şehirlerine dağılmışlardır⁹⁰. Endülüs Göçmenlerinden birkaç bin kişi de Tunus üzerinden Libya topraklarında bulunan Trablusgarp ve çevresine gelip yerleşmiştir⁹¹.

54 | db

Son sürgünde yaklaşık 40.000 Morisko'nun göç ettiği Fas'ın Sale, Septe ve Tatvan şehirlerinde Moriskolar'ın giyim-kuşam, konuşma ve alışkanlıkları hususunda İspanyollar'a benzemeleri⁹², bir kısmının Hıristiyan olarak kalma konusunda ısrarları ve bu haliyle mescitlere girmeye teşebbüs etmeleri nedeniyle yerel halk tarafından saldırıya uğramış bu saldırılarda hayatını kaybeden göçmenler olmuştur⁹³. Fakat daha sonra Fas sultanı Mevlây Zeydan gelenlerin

⁸³ López-Baralt, agm, s.47

⁸⁴ Tunus'taki Dayılık idaresi için bkz. Sabri Hizmetli, "Tunus'ta Dayıların Ortaya Çıkışı", *AÜİFD*, C. XIV (1996), s.194-196.

⁸⁵ Bahri, agm, s.268.

⁸⁶ Kettâni, age, s.179

⁸⁷ Chakib, age, s.122-123

⁸⁸ Lea, age, s.349.

⁸⁹ Moriskolar'ın Cezâyir'deki faaliyetleri için bkz. Feridun Bilgin, Osmanlı Hâkimiyetindeki Cezâyir'e Endülüs Müslümanları (Moriskolar)'nın Göçleri ve Faaliyetleri (XVI. Asır), *Sbard*, Mart 2012, sayı: 19, sh.1-26.

⁹⁰ Epalza, *Moriscos*, s.129-130; Chakib, age, s.127

⁹¹ Kettâni, age, s.182.

⁹² Vincent-Ortiz, age, s.233.

⁹³ Cordoba, age, s.404; Lea, age, s.349.

mahâretli kimseler olduğunu fark ederek ülkenin imarı konusunda onlardan faydalanma yoluna gitmiştir⁹⁴. Zaman içerisinde Fas toplumuyla entegre olan Moriskolar, yerleştikleri Sale ve Tatvan şehirlerinden İspanya sahillerine etkili korsanlık faaliyetlerine girişip⁹⁵ iyi tanıdıkları İspanyol sahil ve şehirlerinden bolca ganimet elde etmiş, Cezâyir korsanlarıyla güç birliğine girerek Atlas Okyanus'undan İngiltere sahillerine saldırılar düzenleyecek güce ulaşmışlardır⁹⁶.

Onbinlerce Morisko ise Avrupa üzerinden İslâm topraklarına göç etmek maksadıyla Fransa, Venedik ve İtalya'ya gelmiştir. Yaklaşık 50.000 kişinin hicret ettiği Fransa'da sadece 1.000 kişinin kalmasına izin verilmiştir. İtalya'ya göç eden binlerce Morisko'nun çok azı hariç diğerleri yollarına devam ederek Osmanlı devletinin Avrupa ve Asya'daki topraklarına ulaşmıştır. 1018/1609 ila 1023/1614 yılları arasında Osmanlı topraklarına yaklaşık 40.000 kişi göç etmiştir⁹⁷.

Sürgünün İspanya'ya Etkileri

Moriskolar'ın sürgün edilmesiyle Katolik İspanyol Krallığı'nın ne anlamda ve hangi oranda etkilendiği konusu gerek dönemin yazarları gerekse daha sonraları konuyla ilgili çalışma yapanların farklı yorumlarına konu olmuştur. Aksini iddia edenler bulunmasına rağmen sürgün öncelikli olarak, ülkenin demografik ve iktisadî yapısını etkilemiştir. Bu iki alanın etkilenme katsayıları hakkında ise farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Sürgünün İspanya'yı etkilemediğini iddia edenlere göre; Moriskolar'ın yokluğu sebebiyle tarımsal ve ticarî sahada meydana gelen boşluklar 8-9 senede tolere edilerek, krallığın gelir ve refahının artacağı ileri sürülmüştür. Fakat bu durumun gerçekleşmesi için kurak topraklara sahip senyörlerin biraz beklemeleri gerekecektir. Zaten buğday gibi önemli mahsuller söz konusu olduğunda Moriskolar'a ihtiyaç duyulmayıp onların zamanına göre üç kat daha fazla mahsul alınıyordu. Buna örnek olarak da o sene buğday rekoltesi-

⁹⁴ Kettânî, age s.178

⁹⁵ Beatriz Alonso Acero, *Orán y Mazalquivir en La Política Norte Africano de España, 1589-1639*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Universidad de Madrid, Madrid 1997, s.30

⁹⁶ Aziz Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, Vakıf, İstanbul 1937, s.200; Kettânî, age, s.179

⁹⁷ Kettânî, age, s.182.

nin en yüksek olduğu İnfantado Dükü'nün arazilerini zikretmek yeterlidir⁹⁸. Bu görüş sahiplerine göre, sürgünün gerçekleşmesi durumunda Moriskolar'ın müsâdere edilen malları krallığın büyük miktarda servet sahibi olmasına ve sürekli artan borçlarını rahatlıkla ödeyebilmesine neden olacaktır. Nitekim maliye konseyi 1019/1610'da Ocana ve Madrid Moriskoları'na ait mülklerin satılmasından 200.000 duka tahsilat yapmıştır⁹⁹.

Bazı yorumcular ise sürgünün iktisadî açıdan olumsuz neticelelerini asgarî düzeye çekme çabasına girişerek kısmî gelir kaybı olacağını öne sürmüşlerdir. Bunlara göre, Belensiye, Tarazona ve Sarakusta piskoposluk bölgelerinde gelir yarı yarıya azalmış, bu bölgelerdeki kiliseler bir daha eski durumlarına gelememiştir¹⁰⁰. Bu sırada Papa VIII. Urban'a arz edilen bir dilekçede orta ve küçük kilise gelirlerinde eskiye oranla üçte bir seviyesinin altına indiğinin belirtilmesi bu düşünceyi desteklemiştir¹⁰¹.

Yukarıda ifade edilen görüşlerin aksine sürgünün İspanya'nın hem demografik, hem de malî yapısını ciddi anlamda etkilediğini öne sürenlerin elinde daha fazla delilin olduğu görülmektedir. Mesela; Gandia düklüğü Moriskolar'dan sürgün öncesi yıllık olarak 53.153 real gelir elde edilirken 1019/1610'da bu rakam 15.349 reale düşmüştür. Ülkenin büyüklüğü, işlenmesi gereken toprakların genişliği ve nüfusun azlığı dikkate alındığında Moriskolar'ın yerini doldurmak, İspanyol yönetimi açısından hiç de kolay olmamıştır¹⁰². Nitekim Pireneler ve Katalonya bölgesinden getirilen 15.000 göçmen, sadece Belensiye bölgesinden sürgün edilen yaklaşık 160.000 kişinin yerini doldurmaya yetmemiştir¹⁰³. Moriskolar'ın boşalttıkları alanları dolduracakları düşünülen ve "uyuşuk çiftçiler" olarak tasvir edilen İspanyollar'ın tarım ve sanayi gibi ağır işlerde çalışmayı hor görmeleri ülke ekonomisini neredeyse çökertmiştir¹⁰⁴. Bu durum sürgün öncesinde bir ayda bitirilen bir işin dört ayda bitirebilmesine neden olmuştur. İspanyollar çocuklarını dürüstçe çalışmaya değil, devlet hizmeti ve orduda görev almaya, şayet bu konuda başarılı olamazlarsa, kiliselerde çalışmaya teşvik etmişlerdir. Her evden bir

56| db

⁹⁸ Bleda, age, s.1030-1; Lea, age, s.354.

⁹⁹ Lea, age, s.358; Janer, age, s.343

¹⁰⁰ Vicente de la Fuente, *Historia Ecclesiastica de Espana*, Barcelona: 1855, III, s.230; Lea, age, s.355

¹⁰¹ Lea, age, s.355, dn.4

¹⁰² Marañón, age, s.190

¹⁰³ Lea, age, s.355-356

¹⁰⁴ İmamüddin, age, s.365.

kız çocuk evlilik için ayrılırken geri kalanlar ise manastırlarda rahibe adayı olmuşlardır. Bu dönemde yaşayan Kilise ve din adamı sayısındaki artışa dikkat çeken bir papaz, her beldedeki manastır sayısının üçe katlandığını belirtmektedir¹⁰⁵.

Sürgünden İspanya'daki finans kuruluşları da olumsuz etkilenemiştir. Halkın finansmanını sağlayan Belensiye'deki mevduat bankası (*tabla de los depositos*) ile güçlü malî finansmana sahip olduğu düşünülen Berşelüne'deki (Barselona) *tabla* iflas etmiştir. Sadece Sarakusta'da bir banka ayakta kalabilmiştir¹⁰⁶.

Sürgünle birlikte İspanyanın demografik yapısı da alt-üst olmuştur. Mesela, 1033/1623'de (sürgün işleminin tamamlanmasından 9 yıl sonra), La Mancha bölgesinde bulunan Ciudad Real'de daha önce 12.000 olan hane sayısı, bu tarihte 1.000'nin biraz üzerindeydi. Şehirde kalmaya devam edenlerin ise açlığın pençesinde kıvrandığı ifade edilmektedir¹⁰⁷.

Sonuç

Moriskolar'ın sürgünden önce, komplo içerisinde buldukları, çeteler kurarak yolları kestikleri, köylere saldırıp kadın ve çocukları kaçırpı katliam yaptıkları, konuştuklarında “*kutsal imana*” karşı kuşku ürettikleri ve kuşku oldukları, çirkin küfürler savurdıkları, papazları işkence ederek öldürdükleri, kutsal simgeleri yok ettikleri ve İspanya'nın siyasî ve dinî birliğini tehdit ettikleri ileri sürülerek XVII. asrın en büyük insanî dramı başlatılmıştır.

İspanyol yöneticileri, Moriskolar'ın nasıl sürgün edileceklerini, beraberlerinde neleri götürebileceklerini ve çocuklarının durumlarını tartıştıkları halde, sürgün olayının ülke için ne gibi sonuçlar doğuracağını yeterince öngörememişlerdir. Bu nedenle İspanya Arabia felix'den (mesut Arabistan) Arabia Deserta'ya (Arap çölüne) dönüşmüş¹⁰⁸, siyasî bir gereklilik olarak değerlendirilen sürgün sonrasında ülke, sosyal ve ekonomik kaosa sürüklenmiştir. Kilise ve senyörlerin ciddi gelir kaybına uğraması, devletin bütçe açığını kapatmak için ağır vergiler koyması ve başgösteren kıtlık sebebiyle halkın yarısının meralardaki otlardan beslenmek için sığır sürüleriyle çatışması toplumsal kaosu daha da artırmıştır. Sürgün hadisesi-

¹⁰⁵ Lea, age, s.364-366

¹⁰⁶ Lea, age, s.357

¹⁰⁷ Lea, age, s.369

¹⁰⁸ Janer, age, s.95-109, 113; Lea,age, s.379

nin bedeli İspanya'nın XVII. asırda ortaya çıkan fırsatları kaçırmamasına, sefâlet ve fakirlikte son sınırına ulaşarak hem maddî refahını hem de entelektüel gelişimini feda etmesine sebep olmuştur.

"*Menfur islâm inancının kökünü kazıma*" hedefi doğrultusunda İspanya'nın en kıymetli cevheri olduğu belirtilen "*dini birlik*", sürgün sonrasında gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte aktif rol oynayan İspanyol Kilise'si halkın hayat tarzını şekillendirme fırsatını ele geçirdiği Avrupa'daki ilk ve tek kilise olmuştur. İnsanlığın kaydettiği en barbarca ve gözü kara girişimi olan sürgün, din adamları tarafından İsa'nın yeniden dirilmesine yorumlanmış ve putperestlikten kurtulduğundan beri İspanya için en kutsal hadise olarak değerlendirilmiştir.

Moriskolar'ın sürgün edilmesini, "*tarihî bir kanûnun kaçınılmaz sonucu*" olarak görmek, yani ontolojik farklılık ya da doku uyumsuzluğunun neticesi olarak sürgünü değerlendirmek tarihî gerçekleri göz ardı etmek olacaktır. Şöyle ki; Endülüs Müslümanları Tuleytula'nın işgal edilmesiyle (478/1085) birlikte Hıristiyan yönetiminde dinî bir azınlık olarak yüzyıllarca yaşamış, Gırnata'nın işgalinden (898/1492) sonra ise Hıristiyan yöneticilere -"takiyye" yapmak zorunda bırakılmalarına rağmen- itaat etmeye devam etmişlerdir. Hatta bu süreçte az da olsa din değiştirip Hıristiyan olanlar da söz konusudur. Dolayısıyla sürgün kaderin kaçınılmaz bir sonucu değil, İspanyol idarî ve dinî çevrelerinin "*öteki medeniyete*" ait olarak değerlendikleri Moriskolar'a karşı tahammülsüzlüğü, kin ve nefretiyle açıklanabilir.

Sürgün, Moriskolar'ın vatanlarını, her türlü mal varlıklarını ve canlarını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Yüzbinlerce Morisko öz vatanlarından koparılmış, onbinlercesi yolculuk esnasında yapılan saldırılar ve kış şartlarının ağırlığı sebebiyle (açlık ve soğuk can kayıplarında etkili oldu) hayatını kaybetmiştir. Göç ettikleri coğrafyalar arasında Kuzey Afrika (Fas, Tunus ve Cezâyir) ile Osmanlı devletinin Avrupa'daki toprakları olan Bosna-Hersek ile İstanbul, Adana, Tarsus, Sis ve Kars-ı Zülkadriye gibi Osmanlı şehirleri yer almaktadır. Osmanlı topraklarına göç edenlere her türlü yardım yapılmasına rağmen, Kuzey Afrika'da Berberî halkla yaşadıkları entegrasyon sorunu nedeniyle Moriskolar'ın bir kısmı İspanya'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Gerek İspanya'da bir şekilde kalmayı başarabilmiş ve gerekse geri İspanya'ya dönmüş olan Moriskolar'ın tanınması ve cezalandırılmaları için 1625 veya 1630'da Sara-

kusta'da bir kitapçık hazırlanarak “*Mağribî ayinlerin*” tam bir listesi ve tarifi yapılmıştır. Bu durum İspanyol engizisyon mahkemesinin İspanya'da kalan Moriskoları kararlı bir şekilde koğuşturma ve so- ruşturmaya tabi tuttuğunu göstermektedir. Engizisyonun takibine yakalanan Moriskolar Muhammedî sapıklık (*herejo Mahometana*) ithamıyla hüküm giymişlerdir¹⁰⁹.

Nasrîler'in (Benî Ahmer) başkenti Gırnata'nın işgalinden sonra öz yurtlarında “*parya*” durumuna düşürülen ve 110 yıl ısrarla sür- dürülen bütün asimilasyon çabalarına rağmen varlıklarını gizlice devam ettiren Müslümanlar'ın, ülke için potansiyel bir tehlike arz- zetmeye devam ettikleri gerekçesiyle¹¹⁰ aslında, “...sürmeye aday, çözümünü güç bir uygarlık çatışması...” kökünden halledilmiştir¹¹¹. Gırnata'nın işgaliyle (898/1492), XVII. asrın ilk yarısına kadar ge- çen sürede İspanya'dan yaklaşık üçmilyon (3.000.000) Müslüman ülke dışına sürgün edilerek¹¹² İspanya'daki “*islâm*” varlığına son verilmiştir.

Kaynakça

db | 59

- Africano de España, 1589-1639*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Universidad de Madrid, Madrid 1997.
- Aguilar, Gaspar, *Expulsión de Los Moros de España*, Editorial Guadalmena Granada.
- Arenal, Mercedes Garcia, *Los Moriscos*, Editorial Universidad de Granada, Granada 1996.
- Bahri, R.Y., “Aportes Culturales de Los Moriscos en Túnez”, *Revista de Historia Moderna*, No. 27, 2009, s.265-276.
- Baroja, Julio Caro, *Moriscos del Reino de Granada : (ensayo de historia social)*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid 1957.
- Bilgin, Feridun, *Nasrîler (Benî Ahmer) Devleti Sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar)*, (yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2010.
- _____, “Osmanlı Hâkimiyetindeki Cezâyir'e Endülüs Müslümanları (Moriskolar)'nın Göçleri ve Faaliyetleri (XVI. Asır)”, *Sbard*, Mart 2012, sayı: 19, sh.1-26.
- Bleda, Jaime, *Coronica de Los Moriscos de España*, Universidad de Valencia, Valencia 2001.
- Boronat y Barrachina, Pascual, *Los Moriscos Españoles y su Expulsión*, Universidad de Granada, Granada 1992. II.
- Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, İstanbul 1994, II.

¹⁰⁹ Lea, age, s.376.

¹¹⁰ İnân, age, s.381.

¹¹¹ Braudel, age, II, 154.

¹¹² Sözkonusu rakamların yer aldığı kaynaklar için bk. Lea, age, s.345-346; Lane-Poole, Lane-Poole, Stanley, *The Story of Barbary Corsairs*, T. Fisher Unwin, London 1890, s.279.

- Bremont y Mayans, Ana Sanz de, *Benilloba Morisca y Cristiana Historia de Una Evolucion Social*, (Tesis Doctoral), Universidad Complutense, Facultad de Geografía e Historia, Departamento de Historia Moderna, Madrid 1998.
- Chakib, Benafri, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1987.
- Cordoba, Luis Cabrera de, *Relaciones de Las Cosas Sucidadas en La Corte de España, desde 1599 hasta 1614*, J. Martin Alegria, Madrid 1857.
- Danvila y Collado, Don Manuel, *Los Moriscos Españoles y su Expulsión*, Francisco Vives y Mora, Valencia 1901, II.
- El-Hacerî, A.K., *Nâsri'd-Dîn 'Ale'l-Kavmi'l-Kâfirîn*, thk.: P. Sj van Koningsveld, Qasim Samarraî; Gerard Albert Wiegers, el-Meclisü'l-'lâ li-Abhasî'l-'İlmîyye, el-Vekaletü'l-esbâniyye lit-Te'avüni'l-devliyye, Madrid 1997.
- Epalza, Mikel de, "Estructuras de Acogida de los Moriscos Emigrantes de España en el Magreb (siglos XIII al XVIII)", *Alternativas Cuadernos de Trabajo Social*, No. 4 (oct. 1996), p. 35-58.
- _____, *Los Moriscos antes y después de la Expulsión*, Editorial Mapfre, Madrid 1992; <http://www.cervantesvirtual.com/FichaObra> (01 Temmuz 2013)
- Fonseca, Damian, *Justa Expulsión de Los Moriscos de España*, Jacobo Mascardo, Roma 1612.
- Hess, Andrew C., "The Moriscos An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain", *The American Historical Review*, LXXIV/1, (Oct.1968), s.1-25.
- _____, Hess, Andrew C., *Unutulmuş Sınırlar, 16. Yüzyıl Akdeniz'inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi* çev.: Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010.
- Hizmetli, Sabri, "Tunus'ta Dayların Ortaya Çıkışı", *AÜİFD*, C. XIV (1996), s.194-196.
- İlter, Aziz Samih, *Şimali Afrika'da Türkler*, Vakıf, İstanbul 1937.
- İmamüddîn, Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev.: Yusuf Yazar, Rehber Yayınları, Ankara 1990.
- İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs ve Târîhu'l-'Arabi'l-Mutenassırîn*, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1987.
- Janer, Don Florencio, *Condicion Social de los Moriscos de España*, La Real Academia de la Historia, Madrid 1857.
- Kettanî, Ali el-Muntasır, *İnbîasü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Câmîatü'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, İslamabad 2005.
- Lane-Poole, Stanley, *The Story of Barbary Corsairs*, T. Fisher Unwin, London 1890.
- Lanza, Fernando Fernández, "Habsburg-Osmanlı Rekabeti Bağlamında 16. Yüzyılda İspanya'da Türk İmaji", *Dünyada Türk İmgesi* içerisinde, ed.: Özlem Kumrular, Kitapyayınevi, İstanbul 2006, s.87-109.
- Lea, Henri Charles, *İspanya Müslümanları, Hristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, çev.: Abdullah Davudoğlu, İnkılap Yayınları, İstanbul 2006.
- Lévi-Provençal, E., "Moors", *İA*, VII, 235-236.
- Lopez-Baralt, Luce, "La Angustia Secreta del Exilio: El Testimonio de un Morisco de Túnez", *Hispanic Review*, Vol.55, No.1, 1987, p. 41-57.
- Marañón, Gregorio, *Expulsión y Diáspora de Los Moriscos Españoles*, Fundación Gregorio Marañón, Madrid 2004,
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- Penella, Juan Regla, *Los Moriscos Espanoles Emigrados Al Norte de Africa Despues de La Expulsion*, (yayımlanmamış doktora tezi), Universidad de Barselona, Barselona 1975.
- Razûk, Muhammed, *el-Endelüsiyyûn ve Hicretuhum ilâ Mağrib hilâle'l karneyen 16-17*, İfrîkiya eş-Şark, Rabat 1991.

- Rubio y Nuñez y Bermejo, R.S.-I.T.-M.H., “La Expulsión de Los Moriscos de Extremadura (1609-1614)”, *Chronica Nova*, Vol.36, 2010, p. 197-226.
- Sanches-Blanco, B., “La expulsión de los Moriscos”, *la Expulsión de los Moriscos y la Actividad de los Corsarios Norteafricanos* içerisinde, Instituto de Historia y Cultura Naval, Madrid 2011, pp.11-21.
- Sangrador y Vitores, Matias, *Expulsion de Los Moriscos de España*, Valladolid 1858.
- Vicente de la Fuente, *Historia Eclesiastica de Espana*, Barselona: 1855, III.
- Vincent-Ortiz, Bernard-Antonio Domínguez, *Târîhu Müslimi'l-Endelüs-Moriskiyûn (Hayâtu ve Me'sâtu Ekâliyye*, trc.: A.Salih Taha, Daru'l-İşrak, Halep 1989.
- Wieggers, Gerard, “Managing Disaster: Network of the Moriscos During The Process of The Expulsion from the Iberian Peninsula Around 1609”, *Journal of Medieval Religious Cultures*, Vol. 36, No: 2, 2010, s.141-168.

